

פרשת האזינו - וענתה השירה הזאת לפניו לעד

הרב תמיר גרנות

מורי ורבותי, לומדים יקרים!

אנחנו נמצאים כיומיים לפני היום הקדוש, וכל יהודי ויהודי ודאי מתקין עצמו בתשובה ובחשבון נפש. ולמי יש פנאי לעסוק בפשטי תורה ולהשתעשע בהם, שמה שנאה בשאר ימות השנה, שהרי כתיב: "לולא תורתך שעשועי אז אבדתי בעיני", נראה לוקסוס ערב יום הכיפורים.

אלא שבעורמת ההנהגה הא-לוהית ובחכמתם של חכמי ישראל, נפגשות פרשות השבוע על פי סדר קריאתם הנהוג אצלנו באופן נפלא עם מועדי השנה, וכשם שאנו פותחים בספר דברים ובאמירת "איכה אשא לבדי" ערב קריאת "איכה ישבה בדד", וכשם שאנו עוסקים בברית ובתשובה בפרשות כי תבוא וניצבים בימי הסליחות, כך גם נאה היא פרשת האזינו ללמוד בה ערב יום הכיפורים, שיש בה בסופה דברי נחמה וריצוי לישראל. ולוואי ונזכה כולנו לסליחה ומחילה גמורה לפני רבש"ע ולכתיבה וחתומה טובה יחד עם כלל ישראל.

א. ייחודה של פרשת האזינו

שירת האזינו - שירה קצרה היא, ורוב עניינה ונושאה מוכרים ודאי לרובם ככולם של לומדי השיעור. כדי ליצור מכנה משותף בסיסי, אזכיר כמה נושאים עיקריים המופיעים בשירת האזינו, ובמיוחד כאלה המאפיינים אותה ואת רעיונותיה בייחוד.

א. המעגל ההיסטורי - השירה מתארת באופן פיוטי מעגל היסטורי בתולדות ישראל, שראשיתו בבחירת ישראל ע"י ה' בחסדו, המשכו בהנחלתם את ארץ ישראל, אחר כך מופיע בו חטא של נטישת ה' ועבודה זרה, עונש על ידי הגויים כשליחי ה', ובסופו - גאולה, בה מעניש ה' את הגויים ונוקם בהם על שפגעו בישראל.

ב. היסטוריה סלקטיבית - בשירה יש חלקים פסבדו-היסטוריים - כלומר, המתארים את העתיד כאילו כבר התרחש. החלק היחיד בשירה שהוא היסטורי באמת - כלומר, שהוא עוסק בתולדות עם ישראל בראשית דרכו - כתוב תוך השמטת מאורעות יסודיים מתולדות ישראל ומיצירתו כעם. במיוחד, לא נזכרים בשירה הברית עם האבות, שעבוד מצרים ויציאת מצרים, אלא רק - "ימצאהו בארץ מדבר...". בהשוואה לשאר הסקירות ההיסטוריות המופיעות בתורה, ובעיקר לאלו המופיעות בספר דברים, השמטת יציאת מצרים היא תמוהה, והעובדה שהשירה אינה מזכירה שום ברית בין הקב"ה לבין עמו היא תמוהה עוד יותר.

ג. הדטרמיניזם - העתיד מתואר כאילו כבר אירע, כלומר: כל מה שעתיד לקרות כבר נתון כעובדה. כך, למשל: "וישמך ישורון ויבעט... ויטש א-לוה עשהו" - כאילו כבר שמן, כבר בעט וכו'. ממילא, יש לשירה אופי דטרמיניסטי-הכרחי. כל האמור על העתיד יתרחש בהכרח, אינו תלוי בשום דבר, ובעיקר אינו תלוי בבחירת העם.

ד. ללא גלות - השירה מתארת פורענויות קשות, אך נעדר ממנה המרכיב העיקרי של תיאורי העונש בתורה - הגלות. הגלות היא הקללה העיקרית והמרכזית בפרשיות "בחוקות" ו"כי תבוא", בפרשת "והיה אם שמוע", בפרשת "אחרי מות" (ויקרא ח'), בפרשת "כי תוליד בנים ובני בנים" (דברים ד') ועוד. הגלות היא האופן העיקרי של הגמול הא-לוהי על חטאים עוד בספר בראשית, כפי שניתן ללמוד מגירוש אדם וקין, מגלותו של יעקב אבינו ומגלות יוסף והשבטים. ולמרות כל זאת, אין בשירה גלות. אמנם, השירה מסבירה כמעט במפורש מדוע אין בה גלות: "אמרתי אפאיהם אשביתה מאנוש זכרם" - כלומר, ה' סבר להגלות את ישראל ("אפאיהם" מלשון "פיאה", כפירוש רש"י) או להשמיד אותם (פירוש נוסף המובא ברש"י), אך לא קיים את מחשבתו כי "לולי כעס אויב אגור פן ינכרו צרימו". אך הסבר זה אינו תואם את הידוע לנו משאר ספרי התורה, בהם הגלות היא אכן האיום המרכזי.

ה. ללא תשובה - השירה אינה מתארת תשובה של עם ישראל כחלק מהגאולה או כהקדמה לה. הגאולה באה כדי למנוע חילול השם, ובמיוחד כדי למנוע את המסקנה השגויה של הגויים, כאילו "ידינו רמה ולא ה' פעל כל זאת".

ו. הגאולה כנקמה בגויים - ולבסוף, תיאור הגאולה עוסק בעיקר בנקמת ה' בגויים, ובקושי מתייחס לעם ישראל ולגורלו בעת ההיא, וזה כמובן מתמיה מאוד.

הרמב"ן בפירושו לשירה טוען שהשירה כוללת בתמצית את כל תולדות ישראל. אמנם, מבט פשוט על השירה ועל הסיכום התמציתי שערכנו לה מוכיח שדווקא היסודות העיקריים של ההיסטוריוסופיה שלנו חסרים משירת האזינו. היסטוריה ישראלית ללא ברית, ללא בחירה בין טוב ורע, ללא גלות וללא תשובה - נראית זרה ומזרה.

מאותה סיבה עצמה, איני חושב שיש טעם לעסוק בשאלה ששאלו רבים, מדוע צריך היה לחזור בשירת האזינו על מה שנאמר לפני כן בנאום ובפרוזה של ספר דברים. שירת האזינו אינה רק חזרה ושינון. השירה מתארת דינמיקה שונה ומתווה היסטוריוסופיה אחרת מזו של הפרשיות שקדמו לה, ובכל אופן - היא איננה חזרה. עלינו להבין מדוע השירה מציגה תפישה היסטורית כל כך שונה מהידוע לנו עד כה.

ב. הקדמת משה לשירה: התפישה הדטרמיניסטית

בסוף פרשת וילך מספרת התורה:

וַיְצַו מֹשֶׁה אֶת הַלְוִיִּם נְשָׂאֵי אַרְוֹן בְּרִית ה' לֵאמֹר: לָקַח אֵת סֵפֶר הַתּוֹרָה הַזֶּה וְשָׂמְתֶם אֹתוֹ מִצַּד אַרְוֹן בְּרִית ה' אֶל־לוֹהֵיכֶם וְהָיָה שָׁם בְּךָ לְעֵד: כִּי אֲנֹכִי יִדְעֹתִי אֵת מְרִידְךָ וְאֵת עֲרֻפְךָ הַקְּשָׁה, הֵן בְּעוֹדֵנִי חַי עִמָּכֶם הַיּוֹם מִמֶּרְיָם הַיָּתֵם עִם ה' וְאָף כִּי אַחֲרַי מוֹתִי: הִקְהִילוּ אֵלַי אֵת כָּל זִקְנֵי שְׁבִטֵיכֶם וְשֹׁטְרֵיכֶם וְאֲדַבְּרָה בְּאָזְנֵיהֶם אֵת הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה וְאֶעֱיִדָה בָּם אֵת הַשָּׁמַיִם וְאֵת הָאָרֶץ: כִּי יִדְעֹתִי אַחֲרַי מוֹתִי כִּי הִשְׁחַת תִּשְׁחַתּוּן וְסָרְתֶם מִן הַדֶּרֶךְ אֲשֶׁר צִוִּיתִי אֲתֶכֶם, וְקִרְאת אֶתְכֶם הַרְעָה בְּאַחֲרֵית הַיָּמִים כִּי תַעֲשׂוּ אֵת הַרְעָ בְּעֵינֵי ה' לְהַכְעִיסוֹ בְּמַעֲשֵׂה יְדֵיכֶם: וַיְדַבֵּר מֹשֶׁה בְּאָזְנֵי כָל קְהַל יִשְׂרָאֵל אֵת דְּבָרֵי הַשִּׁירָה הַזֹּאת עַד תָּמָם. (דברים ל"א, כה-ל)

בדברים אלה קובע משה רבנו את משמעות השירה, והדברים קשים כגידיים. אני יודע את מריכם ואת ערפכם הקשה, אומר משה באופן הישיר ביותר. ומשום שזה אופייים, אני יודע גם מה עתיד לקרות לכם - כיצד תתנהגו ומה יהיו התוצאות. החטא בוא יבוא, וגם הרעה כעונש על החטא - בוא תבוא. המילים "ואעידה בם את השמיים ואת הארץ" מכוונות בלא ספק לראש השירה: "האזינו השמיים ואדברה ותשמע הארץ אמרי פי". ומה תוכן העדות? על מה הם יעידו? לכאורה, על כך שאמרתי לכם!

אלא שפירוש כזה של הדברים הוא מוקשה מתוכו. אם אמנם הכל ידוע מראש, אם זהו אופיו של העם וכך יעשה, אז מה טעם יש ב'אמרתי לכם'? עדות מסוג כזה היא משמעותית כאשר האומר מתריע ומזהיר מראש ללכת בדרך אחת ולא בשנייה, ואילו השומע ממאן ובוחר בדרך השנייה. במקרה כזה, ניתן לומר לו: אמרנו לך לילך בדרך הראשונה ולא שמעת, ולכן עלתה בידך הרעה. כך יוכל השומע ללמוד מוסר ולתקן את דרכיו להבא. אבל אם השומע אינו בן חורין לבחור, ואם חטאו בעתיד כבר צפוי וידוע כעת, אזי כיצד ההתראה מראש והעדות עשויות להועיל לו? והלא הוא יטען, ובצדק: ומה היה בידי לעשות? כזה אני!

אילו הייתה השירה כוללת בתוכה את מרכיבי הבחירה והאזהרה, תפקידה היה מובן יותר. אבל כיוון שהשירה מתארת את החטא ואת הרעה שבעקבותיו כעובדה, כמה שכאילו כבר אירע, מה תועלת יש בה?

ג. הקדמת ה' לשירה

לאמיתו של דבר, דברי משה רבנו אינם עומדים בפני עצמם. יש לקרוא אותם על רקע דברי ה' הקודמים להם מעט:

וַיֹּאמֶר ה' אֵל מֹשֶׁה - הֵן קָרְבוּ יָמֶיךָ לְמוֹת, קְרָא אֵת הַשִּׁירָה וְהִתְיַצְּבוּ בְּאֵהָל מוֹעֵד וְאֲצֻנּוּ, וַיִּלְךְ מֹשֶׁה וַיְהוֹשֻׁעַ וַיִּתְיַצְּבוּ בְּאֵהָל מוֹעֵד... וַיֹּאמֶר ה' אֵל מֹשֶׁה - הֵנָּךְ שָׁכַב עִם אֲבֹתֶיךָ וְקָם הָעָם הַזֶּה וְזָנָה אַחֲרַי אֱלֹהֵי גֹכַר הָאָרֶץ אֲשֶׁר הוּא בָּא שָׁמָּה בְּקִרְבוֹ וְעִזְבֵנִי וְהִפָּר אֵת בְּרִיתִי אֲשֶׁר כָּרַתִּי אִתּוֹ: וְחָרָה אִפִּי בּוֹ בַּיּוֹם הַהוּא וְעִזְבֹתַי וְהִסְתַּרְתִּי פְנֵי מַהֶם וְהָיָה לְאֹכַל וּמִצָּאָהוּ רַעוֹת רַבּוֹת וְצָרוֹת, וְאָמַר בַּיּוֹם הַהוּא הֲלֹא עַל כִּי אֵין אֱלֹהֵי בְּקִרְבִי מִצְּאוּנֵי הָרְעוֹת הָאֵלֶּה: וְאֲנֹכִי הִסְתַּר אֶסְתִּיר פְּנֵי בַיּוֹם הַהוּא עַל כָּל הַרְעָה אֲשֶׁר עָשָׂה כִּי פָנָה אֵל אֱלֹהִים אַחֲרָיִם: וְעַתָּה כְּתַבוּ לָכֶם אֵת הַשִּׁירָה הַזֹּאת וְלַמָּדָה אֵת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל שִׁימָה בְּפִיהֶם, לְמַעַן תִּהְיֶה לִּי הַשִּׁירָה הַזֹּאת לְעֵד בְּבִנֵי יִשְׂרָאֵל: כִּי אֲבִיאֲנֹו אֵל הָאָדָמָה אֲשֶׁר נִשְׁבַּעְתִּי לְאֲבֹתַי זָבַת חֶלֶב וּדְבַשׁ וְאֹכַל וְשִׁבַע וְדָשָׁן, וּפְנָה אֵל אֱלֹהִים אַחֲרָיִם וְעִבְדוּם וְנִאֲצוּנֵי וְהִפָּר אֵת בְּרִיתִי: וְהָיָה כִּי תִמְצָאֵן אֹתוֹ רַעוֹת רַבּוֹת וְצָרוֹת וְעִנְיָה הַשִּׁירָה הַזֹּאת לְפָנָיו לְעֵד כִּי לֹא תִשְׁכַּח מִפִּי זִרְעוֹ כִּי יִדְעֹתִי אֵת יִצְרוֹ אֲשֶׁר הוּא עָשָׂה הַיּוֹם בְּטָרֶם אֲבִיאֲנֹו אֵל הָאָרֶץ אֲשֶׁר נִשְׁבַּעְתִּי: וַיִּכְתַּב מֹשֶׁה אֵת הַשִּׁירָה הַזֹּאת בַּיּוֹם הַהוּא וַיִּלְמְדָהּ אֵת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל. (דברים ל"א, יד-כב)

יש לעיין היטב באמור כאן:

ראשית, זו ההתגלות הראשונה והיחידה של ה' בספר דברים כולו. כזכור, הספר כולו נאמר מפי משה, ואילו כאן אנו פוגשים את דברי ה'.

שנית, הקב"ה אינו מתגלה כאן למשה לבדו, אלא גם ליהושע. משמע, ה' בוחר לתאר את העתיד הקשה הצפוי לעם ישראל, את חטאיו העתידיים ואת חרון אפו בעקבותיהם, באוזני משה ויהושע גם יחד. ה' מעוניין שגם יהושע ישמע כיוון שהוא אמור להמשיך את ההנהגה, וכיוון שתוכן הדברים עוסק בתקופה שאחרי מות משה: "הנך שוכב עם אבותיך...". אמנם, אם כך, מדוע לא נאמרו הדברים באופן ישיר אל יהושע? מדוע יהושע מתפקד רק כשומע משני? דומה שבכך אנו נרמזים כי אף שבאופן היסטורי רק יהושע, כמנהיגו הבא של העם, צריך לשמוע את שיתרחש בעתיד, הרי שלדברים יש משמעות נצחית. אין כאן תיאור של השתלשלות אירועים שתבוא מייד אחרי מות משה בלבד, אלא דינמיקה שתחזור על עצמה במחזורים רבים במהלך ההיסטוריה של עם ישראל.

שלישית, בכתובים לפנינו יש כפילות ברורה. תיאור המעגל של : השביעה, עזיבת ה' והפרת הברית, הסתר הפנים, רעות רבות וצרות - הוא כפול: בפעם הראשונה בפס' טז-יח, ובפעם השנייה בפס' כ-כא. בין שני התיאורים חוצץ פסוק יט, בו מצטווים משה ויהושע: כתבו את השירה ולמדו אותה את ישראל, כדי שתהיה בעתיד לְעֵד לה' [1]. הסיבה לכפילות נראית לעין: בפעם הראשונה מתואר מהלך האירועים ההיסטורי באופן ישיר, לשם עצמו, ואילו מטרת התיאור השני היא להסביר את מטרתה של השירה. לאחר השלמת התיאור הראשון באה המצווה לכתוב את השירה הזאת - כלומר, את השירה שהדברים שנאמרו זה עתה הם התוכן שלה [2]. לאמור: ה' מצווה על משה ויהושע לכתוב את השירה המתארת את המחזוריות ההיסטורית הצפויה של עם ישראל, כפי שתוארה בפסוקים הקודמים. מייד לאחר הציווי על כתיבת השירה, מופיע התיאור השני, ומטרתו בצדו: "כי אביאנו אל הארץ... ואכל ושבע ודשן... וענתה השירה הזאת לפני לעד". ה' מסביר שמטרת כתיבת השירה היא לשמש כְעֵד עבור ישראל בשעה שהתהלך ההיסטורי ימצא בשלבי הקשים, בשלב "הסתר הפנים". כיוון שהתיאור השני נועד רק להסביר את משמעות השירה, ולא לחזור על מהלך האירועים ההיסטורי, לכן הוא מתואר בקצרה, ואף מופיע כפסוקית זמן של משפט ארוך: "כי אביאנו... והיה כי תמצאנה אותו... וענתה השירה הזאת לפני לעד".

רביעית, התפישה הדטרמיניסטית של ההיסטוריה, אותה פגשנו בשירה עצמה ובדברי משה, מופיעה בדברי ה' כאן לראשונה. ההכרחיות שבחטא ובעונש שאחרי אינה ניתוח מפוכח של מנהיג מנוסה ושבע אכזבות, אלא חזון א-לוהי מפורש. כלומר: הדיון בדטרמיניזם, שהוא העיקרון המרכזי של שירת האזינו, צריך להתחיל בידיעה שמקורו בדברי ה'.

חמישית, בדברי ה' מצאנו רבים מן המרכיבים שנעדרו בשירה והקשינו על היעדרם. כאן נזכרים האבות וההבטחה אליהם - "כי אביאנו אל האדמה אשר נשבעתי לאבותיך", נזכרת כאן הברית - "והפר את הברית אשר כרתי איתך", ואף מופיעה כאן התשובה, או לפחות ההכרה בחטא כראשיתה של התשובה - "ואמר: הלא על כי אין א-לוהי בקרבי מצאוני הרעות האלה". לאור זאת, שאלתנו למעלה רק מתחזקת: מדוע לא נזכרים מרכיבי היסוד של ההשקפה ההיסטורית של התורה גם בגוף השירה?

שישית, השירה מוצגת כאן כשירה של ה', ולא כשירת משה. ה' מתייחס לשירה כשייכת לו, ומצווה את משה ויהושע ללמדה את בני ישראל. ואמנם, כיוון שתפקיד השירה הוא להיות עֵד בין ה' לישראל, מתבקש שהיא תהא מפי ה' ולא מפי משה. אך בניגוד לכך, מהשירה עצמה נראה כאילו היא אמורה מפי משה. הקריאה "האזינו השמיים ואדברה" ודאי נאמרת מפי משה, והמשך הדברים יוכיח: "כי שם ה' אקרא הבו גודל לא-לוהינו". אם כך, עלינו לנסות ולברר: האם שירת האזינו היא שירת משה או שירת ה'?

ד. שירת משה או שירת ה'?

לפני שנסגור את המעגל ונשיב על שאלותינו, ננסה לענות לשאלה שחתמה את הפרק הקודם: האם אפשר להוכיח מן השירה, האם שירת ה' היא או שירת משה [3]?

כבר הראינו, שהשירה נפתחת כשירת משה. אם נמשיך לקרוא, נמצא שמעשי ה' ממשיכים להיות מתוארים בגוף שלישי: "ה' בדד ינחנו... ויטש א-לוה עשהו" וכו'. אמנם, בהמשך השירה מתחלף הגוף השלישי לגוף ראשון:

(יח) צוֹר יִלְדָּךְ תִּשִׁי וְתִשְׁפַּח אֶל-מַחְלָלְךָ: (יט) יִרְאֵה ה' וַיִּנְאֹץ מִפְּעֵס בְּנֵיו וּבְנֹתָיו: (כ) וַיֵּאמֶר - אֶסְתִּירָה פְּנֵי מִיָּהּ אֶרְאֶה מִיָּה אֶחְרִיתָם, כִּי דוֹר תִּהְפֹּכֶת הִמָּה בְּנִים לֹא אֲמַן בָּם. (ל"א, יח-כ)

פסוק יח שייך עדיין לשירת משה, שהרי הוא מדבר על ה' בגוף שלישי, וכמוהו גם פסוק יט. השינוי מתרחש בפסוק כ: משה רבנו עובר לצטט את דברי ה' בגוף ראשון. מייד נראה כי אין זה רק קישוט לירי, שמטרתו

להעצים את תיאור הכעס, כפי שאפשר אולי לחשוב בתחילה, המשך הפסוקים מוכיח שמכאן והלאה אנו שומעים את ה' מדבר אל עם ישראל ועליהם, ומשה רק מצוטט מפי הגבורה:

הם קְנֹאוּנִי בְּלֹא אֵל-ל כְּעֶסְוִי בְּהַבְלִיָּהֶם וְאֲנִי אֶקְנִיאֵם בְּלֹא עִם בְּגוֹי נָבֵל אֶכְעִיסֶם: כִּי אֲשׁ קָדַחָהּ בְּאִפִּי וְתִיקַד עַד שָׂאוֹל תַּחְתִּית וְתֹאכַל אֶרֶץ וַיְבַלֶּה וְתִלְהֵט מוֹסְדֵי הָרִים. (ל"א, כא-כב)

מכאן ואילך, השירה ממשיכה להתייחס אל ה' בגוף ראשון, כשירת ה', למעט חריג אחד:

(לה) לִי נֶקֶם וְשָׁלֵם לְעֵת תְּמוּט רַגְלִים כִּי קָרוֹב יוֹם אֵיֶדֶם וְחֵשׁ עֲתֹדֶת לְמוֹ: (לו) כִּי יִדִּין ה' עֲמוֹ וְעַל עֲבָדָיו יִתְּנֵם כִּי יִרְאֶה כִּי אֶזְלַת יָד וְאֶפֶס עֲצוּר וְעֲזוֹב: (לז) וְאָמַר אֵי אֵלֵהִימוּ צוּר חֲסִיוֹ בּוֹ. (ל"א, לה-לז)

פסוק לה עדיין מצוטט מפי ה', אך פסוק לו נאמר כבר מפי משה. לפסוק זה חשיבות מרכזית להבנת השירה, כפי שיתבאר בהמשך, ולכן נפסק כאן הציטוט. אולם מייד לאחר מכן, חוזר משה לצטט את דברי ה' עד סוף השירה:

רְאוּ עֲתָה כִּי אֲנִי אֲנִי הוּא וְאֵין אֱלֹהִים עִמָּדִי, אֲנִי אֲמִית וְאֲחִיָּה מְחַצְתִּי וְאֲנִי אֶרְפָּא וְאֵין מִיָּדִי מִצִּיל: כִּי אֲשָׂא אֶל שָׁמַיִם יָדִי וְאֶמְרָתִי חִי אֲנֹכִי לְעֹלָם: אִם שְׁנוֹתַי בְּרֶק חֲרָבִי וְתֹאחֲזוּ בְּמִשְׁפַּט יָדִי אֲשִׁיב נֶקֶם לְצָרִי וְלִמְשֹׁנָאִי אֲשָׁלֵם: אֲשַׁפֵּר חֲצִי מְדָם וְחֲרָבִי תֹאכַל בְּשָׂר מְדָם חָלָל וְשִׁבְיָה מְרֹאשׁ פְּרָעוֹת אוֹיְבֵי. (ל"א, לט-מב)

רק בפסוק האחרון של השירה, אנו שבים לשמוע את משה עצמו:

הֲרַנִּינוּ גוֹיִם עֲמוֹ כִּי דָם עֲבָדָיו יִקּוּם וְנֶקֶם יִשָּׁיב לְצָרָיו וְכִפָּר אֲדָמָתוֹ עֲמוֹ.

כפי שניתן לראות, הרעיון האמור בפסוק זה - רעיון הנקמה - כבר נזכר לעיל בפסוק מא - "אשיב נקם לצרי". אך בעוד ששם הוא אמור מפי ה', עתה הוא אמור מפי משה.

בעקבות הניתוח הספרותי שערכנו, נראה לענ"ד שהשירה כוללת מבוא ופסוקי ביאור מאת משה, אך בעיקרה ובחלקה המרכזי היא אכן שירת ה'. כאשר ה' ציווה על כתיבת השירה, כוונתו הייתה לחלקה המרכזי - לחלק המתחיל בפסוק שבו עובר משה לציטוט בגוף ראשון: "ויאמר - אסתירה פניי מהם". משה רבנו הוסיף מבוא ארוך, המהווה מעין פיוט שירי על המשפטים הקצרים שאמר לו ה', אבל אינו כולל את החלק העיקרי של הדברים, שבשבילו נאמרה השירה. גם שני הפסוקים הנוספים שהוסיף משה הם ביאור והשלמה, כדי שהעם יבין היטב את משמעות השירה.

אם נתבונן בשורת הפתיחה של שירת ה', ניווכח שהיא מתחברת היטב לדברי ה' המקדימים אל משה ויהושע. לפי דבריו שם, מטרת השירה להיות עד בשעת הסתר הפנים, כאשר יחולו על בני ישראל רעות רבות וצרות. על פי דברי ה', העם יכול לפרש את סבלו כעונש צודק מאת ה', אך יכול גם לטעות ולחשוב כאילו עזב אותו ה' לגמרי או גם חלילה לפרש את הסבל כחולשה א-לוהית. בדברי ההקדמה, ה' מביע את התקווה שהעם יפרש נכונה את המתרחש: "ואמר הלא על כי אין א-לוהי בקרבי מצאוני הרעות האלה" - כלומר, כיוון שלא היה ה' בלבנו, וכיוון שה' אינו שוכן עמנו ומשגיח עלינו, קרה לנו כל זאת.

באותה עת, של רעות וצרות, השירה מהווה עדות לכך שה' אינו חלש חלילה וגם לא נטש את עמו, אלא הוא מסתיר פניו במכוון אבל עתיד לגלותם. ובאמת, שירת ה' מתחילה בדיוק בשלב הסתר הפנים: "ויאמר אסתירה פניי מהם".

ה. הסתר הפנים

הבעש"ט דרש את הביטוי "הסתר אסתיר", והסביר שיש 'הסתר' סתם - כאשר אדם מישראל או עם ישראל סובל צרות ואינו פוגש את חסד ה', אבל הוא יודע שה' מנהיג את העולם, מכוון אותו ומתכוון למטרה מסויימת במעשיו.

ההסתר המתואר כאן הוא הסתר בתוך הסתר, כלומר: אדם נמצא בתוך צרה, אבל ההסתר הוא כל כך גדול עד שנראה לו כאילו אין בכלל א-לוהות בתוך צרתו. ה' אינו מסתתר מאחורי הצרה הזו, ואף אינו ממתין שתסתיים. תיאור נוגע ללב של חוויה כזו הגיע אלינו מימות השואה, בחיבור "בינת נבונים" של הרב ברוך יהושע רבינוביץ', שכיהן ערב המלחמה כאב"ד ואדמו"ר במונקאטש, ולאחר השואה חדל מהנהגת האדמו"רות ושימש ברבנות בחולון[4]. הוא מתאר את הסתר הפנים שחווה בשואה כך:

אבל למרות שידענו כל זאת, ולמרות שידענו שכל זאת באתנו מאת ה', ולמרות היינו מוכנים אחרי איוב לומר "גם את הטוב נקבל מאת הא-לוהים ואת הרע לא נקבל?!", למרות זאת בלבנו לא השלמנו עם זה. כי יכולנו לקבל גזירת א-לוהים, אבל לא יכולנו להשלים עם ההרגשה שהנה השלכנו מפניו להיותנו להפקר ולמרמס. כאילו הסיר פניו ממנו ואינו רוצה לדעת מה קורה לנו, כאילו אחרי שמסר אותנו ביד אויבינו הפך עלינו עורף, בלי להסתכל במה שהאויבים הללו עוללים לנו. תפילותינו לא נתקבלו, ועל כל צעקותינו לא נענינו. הרגשה כזאת של השלכה מאת פניו לא יכולנו בשום אופן להתגבר עליה. גם דור המלך במזמור הנ"ל, אחרי שמצהיר אמונים בדבקותו בה' על כל מה שבא עליו, צועק ואומר: "למה פניך תסתיר, תשכח ענינו ולחצנו?". 'איך אפשר?'; צעקנו בלבנו. תפילותינו אינן מתקבלות, הטובים שבתוכנו נפגעים על ידי המשחית, הצדיקים והחכמים שבתוכנו הופכים לאפר במשרפות האש, היו כלא היו, המוני בני ישראל מפרפרים בין החיים והמוות, "מחוץ תשכל חרב ומחדרים אימה", בכל יום עם ישראל הולך ונתמעט באלפיו וברבבותיו, ערים שלמות מתרוקנות מתושביהם, קהילות הקודש נעלמות אחת לאחת מיום ליום, מבלי להשאיר שריד ופליט. קהילות קודש שהיו מבצרי התורה נופלות וקורסות, והן הראשונות לחורבן. דווקא משום שהם בני תורה, ודווקא משום שצלם א-לוהים ניכר בהם, במנהגיהם ובלבושיהם, בזקניהם ובפיאותיהם בציציותיהם ובתפיליהם, הם הראשונים למות במיתות משונות, מתוך מכות אכזריות. וכבר אמרו חז"ל, שבכה רב יוסף ואמר, האם עד כדי כך הצדיקים כאין נחשבו, דווקא הם יהיו הראשונים למוות? כל זה נתן לנו הרגשה שהקב"ה הסתיר פניו ממנו, וסילק ידיעתו מכל הנעשה לנו. אינני עוקב כלל (ח"ו) אחרי מה שמעוללים לנו המשחיתים שניתנה להם הרשות. בכל זה לא יכולנו להשלים בשום אופן. נחרדנו עד העצמות בקראנו בתורה: "וחרה אפי בו ביום ההוא ועזבתם, והסתרת פני מהם והיה לאכול, ומצאהו רעות רבות וצרות, ואמר ביום ההוא - הלא על כי אין א-לוהי בקרבי מצאוני הרעות האלה. ואנכי הסתר אסתיר פני ביום ההוא על כל הרעה אשר עשה".

אמנם ידענו מה שפרשו המפורשים (ספורנו שם), "ואנכי הסתר אסתיר פני מהם" - לא כמו שחשבו הם באומרם שאיני בקרבם, כי אמנם בכל מקום שיהיו - תהיה שכינתי אתם, כאומרם ז"ל: בכל מקום שגלו, שכינה עמם. אבל אסתיר פני מלהצילם, כלומר הם יחשבו שאין א-לוהים בקרבם, אבל האמת שה' בקרבם, וכל מידת הסתרת פנים באה לידי ביטוי רק בזה שתפילותיהם אינן מתקבלות. כך גם נראה מדברי רש"י, שכותב: "הסתרת פני מהם - כמו שאיני רואה בצרתם", כלומר שבאמת רואה, אלא עושה כביכול עצמו כאילו אינו רואה...

כל הפירושים ידענו, אבל לא הונח לנו. ההרגשה היתה של עזובה רבה, "ותאמר ציון עזבני ה' וה' שכחני". היתה הרגשה לנו שלא יכולנו להתגבר עליה, שה' עזבנו, למרות האמונה החזקה בלב שכל זה מגזירת שמים, אבל ההרגשה היתה, שאחרי שנגזרה הגזירה, מסר אותנו ה' ליד הגויים ועזבנו לנפשנו. הסתיר פניו ממנו מבלי לעקוב ומבלי להסתכל בכל מה שקורה לנו, אותה ההרגשה שהושלכנו והופקרנו בין הגויים, היתה הכי גרועה מכל הסבל ומכל הצער והיסורין שסבלנו. אובדן הקשר עם א-לוהים שבו היינו דבקים, היה קשה מכל האבידות בגוף ובנפש, כי הביא עלינו בדידות ויתמות ללא נשוא. היה צריך למצוא דרך להתעלות מן הייאוש שאפף אותנו. היינו צריכים למצוא דרך לא-לוהים חיים, לדעת שאף על פי שאינו עונה לנו בעת צרתנו הוא ממשיך להסתכל על כל העובר עלינו בכלל ובפרט. למרות הסתרת פנים, הרי הוא יודע הכל ורואה הכל.

החששות של הקב"ה בגללן נכתבה השירה, הן הן הספקות המקוננים בלב אותם חושף הרב רבינוביץ' ועליהם הוא מנסה להתגבר.

הפסוק הנוסף שאמר משה מעצמו ומדעתו, ממשיך את העיסוק בשאלת הסתר הפנים: "כי ידין ה' עמו ועל עבדיו יתנחם, כי יראה כי אזלת יד ואפס עצור ועזוב". משה רבנו מפסיק את השירה הא-לוהית כדי לבאר את שינוי המגמה בהנהגת ה'. עם ישראל נענש עד כמעט השמדה - "אמרתי אפאיהם, אשביתה מאנוש זכרם" - אלא שהחשש פן ינכרו צרימו ויאמרו "ידינו רמה" גורם לה' להעניש את הגויים. הנימוק הזה עשוי להותיר את הרושם שה' עושה הכל למען שמו, ובאמת הסתר הפנים מישראל הוא נצחי; ולא היא. לכן, משה רבנו מסביר שה' מתנחם על עבדיו[5], וחוזר להגן עליהם.

על פי השירה, השינוי בפעולת ה' לאחר הדין הוא כפול: ראשית, ה' נוקם באויבים שפגעו בישראל בשעת הדין - "לי נקם ושילם"; ושנית, ה' חוזר להגן על ישראל ולהשגיח עליהם - "אני אמית ואחיה, מחצתי ואני ארפא".

מדוע ה' עצמו לא אומר בשירתו שהוא יתנחם על עבדיו? מדוע בעניין זה אנו זקוקים לביאורו של משה?

לאמיתו של דבר, נראה לי שזו בדיוק כוונת השירה, ואפרש זאת עוד מעט; אך תחילה, דומני שיש כאן מסר חשוב במימד ההיסטורי. שעת הסתר הפנים, שהיא שעת עונש לישראל על מעשיהם הרעים, היא תמיד שעה קשה גם מבחינה רוחנית, משום שעם ה' שואל האם ה' עדיין חפץ בו. כיצד יכול ה' לאותת לישראל שהוא עדיין עמם בשעה שהוא שולח את רשעי הגויים להענישם? אם תאמר: שינחמם ויגאלם -

הרי ייתכן שעדיין לא באה "עתה" של גאולה, וישראל עדיין לא עשו תשובה כדי שיקוים בהם "אחישנה". התשובה לשאלה זו היא בדיוק תוכן השירה: ה' מבטיח שאם תבוא רעה על עמו ע"י עם מן העמים, הוא יבוא עמו חשבון. כשעם ישראל רואה שהוא ממשיך להתקיים, ואפילו בגלות, ואויבו הרשע נוחל תבוסה ונענש - הוא יודע שה' עדיין עמו. יש פרקים היסטוריים שבהם ה' אינו יכול עדיין לפעול במסלול השני ולגאול את ישראל, אבל גם העונש לרשעים שישראל סבלו בגללם הוא איתות על נוכחותו של ה' בהיסטוריה עברונו, אפילו אם טרם הגיע זמן הגאולה. ניטול דוגמא: מותו של המן במגילת אסתר קודם בהרבה לנס הישועה וההצלה בפורים עצמו. כשנתלה, עדיין לא בא שינוי הגזרה לעולם. ובכלל, מדוע מותו משנה משהו? האם אין די בשינוי הגזירה? התשובה ברורה לאור מה שהסקנו. הנקמה ברשע, גם אם עוד לא באה העת לבטל את הגזרה, היא איתות של ה' על נוכחותו בהיסטוריה עברונו, ועל כך שהכל בא לעולם בצדק.

כדי שלא נבין בטעות שרק חילול השם (כלומר: כביכול האינטרס הא-לקי העצמי) מניע את ה' להילחם בגויים, ונדע שבכך ה' מאותת לנו על השגחתו עלינו עברונו, משה רבנו מוסיף ומסביר שה' עתיד לפעול גם מפני שהוא רואה את צרת עמו וסבלו: "ועל עבדו יתנחם".

ו. הרעיונות העיקריים בשירה

נסכם ונחזק: עיקרה של שירת האזינו עוסק בתקופת הסתר הפנים, וכפי שראינו - שירת ה' מתחילה בהחלטה של ה' להסתיר פניו מישראל. דברי משה לפני כן הם לפי פירושינו מבוא בלבד, שתכליתו להסביר מדוע ה' מסתיר פניו מישראל מחד, ומדוע הוא עתיד לדאוג להם במיוחד למרות רעתם, מאידך. המבוא של משה אין תפקידו להיות סקירה היסטורית נוספת, או מסה אמונית תוכחתית. הוא עומד למעשה על שתי טענות עיקריות:

א. הלוא הוא אביך קנן...כי חלק ה' עמו וכו' : עם ישראל הוא עם ה', כבן לו, ובחסדו נתן לו את קיומו.

ב. עם ישראל בוגד בזיקה אל ה' ובחסד הא-לוקי : שחת לו לא בניו מומם...הלה' תגמלו זאת", ולכן הוא ראוי לעונש מידי ה' עליו נאמר: "תמים פעלו כי כל דרכיו משפט".

מכאן שאין לחפש בדברי משה את הברית או התשובה וכו', שכן אלה מובנים מאליהם ונכללו בדברי ה' המקדימים. השירה באה לדבר רק אודות "הסתר הפנים" ומשמעותו. לכן אין בה ואין טעם שיהיו בה יסודות אחרים שלמדנו להכיר בתורה או בספר דברים.

בשעת הסתר הפנים תעמוד לפי דברי ה' בפרשת וילך (ראו למעלה) השירה לעד בפני בני ישראל. עד על מה? על שני דברים :

א. על הצדק שבהסתר הפנים. בדין נענשים ישראל על בגידתם באביהם ועל כפיות הטובה שלהם.

ב. על כך שהסתר הפנים אינו נטישה וביטול הזיקה, אלא עונש שבסופו עתיד ה' לנחם את ישראל. השירה מעידה שה' עדיין נוכח גם בהסתירו את פניו, ומלמדת אותנו לקרוא את נוכחותו בהיסטוריה, לחפשה ולהאמין בה.

מדוע אם כן מתארת השירה תהליך היסטורי מתוך תפישה דטרמיניסטית, שהחטא חייב לבוא ובעקבותיו העונש? אציע שתי תשובות אפשריות :

א. כיוון שמטרת השירה היא לדבר על שעת הסתר הפנים, הסינדרום הקודם לה מתואר כעובדה, לא מפני שהוא הכרחי, אלא מפני הוא אפשרי והוא מהווה רקע הכרחי לנושא השירה. כאילו נאמר: אם וכאשר יקרה כך וכך אזי תהיה השירה לעד...ייתכן שלא יקרה, אבל השירה אינה אמורה עבור אפשרות ז[6].

ב. כיוון שהאזורה הדטרמיניסטית מצויה כבר בדברי ה' ומשה הקודמים לשירה, נראה לענ"ד להציע כיוון מחשבה אחר. התורה רגילה לדבר על הבחירה החופשית של היחיד ושל העם. מנקודת ראות של תודעת האדם, הבחירה היא נתון יסודי, אכסיומה. אנו חווים את הרצון החופשי שלנו על כל צעד ושעל בחיינו. זו הסיבה שספר דברים כולו מבוסס על היסוד המרכזי של הבחירה החופשית: "ראה נתתי לפניך את החיים ואת הטוב ואת המוות ואת הרע" ומכאן הברית, השכר והעונש, התשובה וכו', שהרי ספר דברים, האמור מפי משה, מייצג כפי שהסברנו פעמים הרבה את התודעה האנושית בכלל, או ליתר דיוק את הרצון הא-לוהי הנקלט דרך התודעה האנושית.

אלא ששירת האזינו חורגת מכל הספר בכך שאינה דברי משה אלא דברי ה', וכבר אמרנו שלפנינו ההתגלות היחידה בכל הספר, בדברי ה' המקדימים. אם כך, הרי שבשירת האזינו אנו קולטים באופן ישיר את הפרספקטיבה

הא-לוהית על ההיסטוריה. מנקודת ראות זו, יש נתונים בטבע האדם, החברה, או ההיסטוריה שהם מוחלטים ולפניו הם גם ידועים, ומה שנראה בעינינו כאפשרי, נראה לפניו כהכרחי. מנקודת ראות א-לוהית החטא אינו ניתן למניעה. הבחירה החופשית עולה כאפשרות רק אחרי החטא והעונש, כלומר: במסגרת סיטואציית התשובה. כדי להבהיר זאת נפנה רגע להלכות תשובה של הרמב"ם. הרמב"ם פותח את ההלכות בעיסוק במצוות הוידי ובפרק ב' בתשובה. אחרי שני פרקים נוספים נפנה הרמב"ם (בפרק ה') לדבר על הבחירה החופשית. מדוע הרמב"ם מדבר על הבחירה החופשית בהלכות תשובה דווקא? ואם תאמר: מפני שהבחירה החופשית היא יסוד התשובה, יש לומר: אם כך, ראוי היה לדבר קודם על כך שיש בחירה חופשית, ואחר כך לעסוק בווידי ובתשובה ולא לדחות את הדברים על הבחירה עד פרק ה'?

דומני שהרמב"ם מלמדנו שהבחירה החופשית ואידיאת התשובה הם היינו הך. ההנחה שניתן לאדם או לחברה תמיד לבחור בטוב היא נאיבית או אופטימית מידי. טבע האדם ו/או החומר הופך את החטא להכרחי. אך ניתן לאדם ולעם לשוב מחטאו, לשוב אל ה', לאחר שחטא. הכוח לשוב אל ה' נולד בתוך סיטואציה של רעות וצרות גם מפני שכל יהודי בפרט ועם ישראל כולו משיב את חטאיו אל ליבו ולוקח עליהם אחריות, וגם מפני שהוא רואה את רחמי ה' עליו, ואת נוכחותו עימו בצרתו. לשון אחרת: התשובה נולדת במקום שבו מידות הדין (עונש והסתר) והרחמים (נקמת ה' בגויים ונחמתו על עמ"י) נפגשות[7].

ובכלל, אם אין משפט, אין דחף לתשובה. אך אם אין רחמים, ואין אמון ברצון של ה' לקבלנו, או אז גם לא תיוולד תשובה. תשובה קיימת רק בהצטרפות הקטבים של דין ורחמים זה עם זה.

[1] אוהבי הפרשנות ה'מבנית' יכולים לומר שפסוקים אלו מרכיבים מבנה כיאסטי, שבמרכזו הציווי על השירה. נדמה לי שהתקבולת בין שני התיאורים היא ישרה יותר מכיאסטית, כאשר בסוף התיאור הראשונה מופיע הציווי לכתוב, ובסוף התיאור השני מתואר הביצוע.

[2] בדרך כלל, המילה "הזאת" צריכה להתייחס לדבר ידוע, אך פסוקים אלו מופיעים לפני תחילת השירה, כאשר היא עדיין איננה קיימת. ייתכן שהיה לפנייהם איזה מסמך כתוב ועליו הצביע ה', אך סביר יותר שהמילה "הזאת" מכוונת לתוכן השירה - כפי שנאמר למעלה: השירה שהדברים שנאמרו זה עתה הם התוכן שלה.

[3] מכאן ואילך, רצוי לעיין בגוף הפסוקים.

[4] אחרי סוכות אני עתיד א"ה לפתוח במסגרת בית המדרש הוירטואלי קורס שנתי בנושא "אמונה ושואה", בו אדון בין השאר בספרו ובדמותו של הרב ברוך יהושע רבינוביץ'. תמיר גרנות.

[5] משמעות הפסוק: ה' דן את עמו, אך לבסוף מתנחם (כמו: "וינחם ה' על הרעה אשר דיבר לעשות לעמו") ומפסיק את הרעה בגלל מצבו הקשה של העם. כלומר, לא רק חילול השם מניע אותו, אלא גם אהבתו לעמו. דוגמא לישועה שבאה לישראל במצב קשה שכזה ניתן למצוא בנבואת הנביא יונה בן אמיתי המופיעה במלכים ב', יד בימי המלך ירבעם בן יואש.

[6] אם השירה מתכוונת לעסוק בכל השלבים של מציאות ישראל בהיסטוריה, השאלה אמנם קשה יותר, כי אז היה טעם לדבר על הבחירה ועל הטוב ועל הרע, אבל כיוון שתוכן השירה ממוקם רק בשלב המאוחר של הסתר הפנים, אין בכך טעם.

[7] על פי סוד התשובה (בינה) גבוהה מהרחמים והדין וכוללת את שתיהן באופן עוברי. וד"ל.